

WERK DAT GEEN NAAM HEEFT

REDE

UITGESPROKEN IN DE OPENBARE VERGADERING
VAN DE SENAAT DER LANDBOUWHOGESCHOOL
TER GELEGENHEID VAN DE
51e HERDENKING VAN DE DIES NATALIS
OP 10 MAART 1969
DOOR
DE SECRETARIS VAN DE SENAAT
Prof. C. W. VISSER

H. VEENMAN & ZONEN N.V. - WAGENINGEN

*Mijne Heren Leden van het Bestuur der Landbouwhogeschool,
Dames en Heren,*

Zeer gewaardeerde toehoorders,

Wie zich met de studie van alledaagse verschijnselen bezighoudt kan niet ontkomen aan iets dat eenvoudig lijkt maar in werkelijkheid moeilijk is: het definiëren van het vanzelfsprekende, van hetgeen ons van huis uit vertrouwd en bekend is. Dat geldt zonder twijfel voor de arbeid, waarover ik in dit uur zou willen spreken. Arbeid in het algemeen kan men, met Kwant¹⁾, definiëren als 'menselijke zelfverzorging in maatschappelijk geregeld samenwerkingsverband', waarbij het begrip zelfverzorging in ruime betekenis wordt gebruikt om aan te duiden dat alle vormen van arbeid door mensen verricht in de mensen ook hun zin en bestemming vinden. Kwant voegt aan zijn definitie toe dat deze zorg van de mens voor zichzelf echter pas een arbeidskarakter draagt wanneer zij zich op een of andere wijze als een plicht opdringt zodat de arbeid wordt tot een moeten. Slaat men de literatuur over arbeidsvraagstukken na dan bemerkt men, onverschillig of het de arbeidsfysiologie of het arbeidsrecht betreft, al spoedig dat daarin het begrip arbeid in een veel beperkter betekenis wordt gebruikt, nl. als de menselijke bezigheden die worden verricht in het proces der inkomensverwerving, arbeid dus in economische zin.

De arbeid waarover ik vandaag wil spreken wordt indirect gedefinieerd door uit de arbeid zoals die door Kwant in brede zin wordt omschreven de arbeid in economische zin te lichten; wat dan resteert is het 'werk dat geen naam heeft'. Men zou deze arbeid ook op een andere wijze kunnen bepalen: men kan zeggen dat zij het niemandsland beslaat tussen de arbeid in economische zin en hetgeen in de engelse taal 'leisure' heet en waarvoor wij in het Nederlands geen woord hebben of het moest de ouderwetse uitdrukking verpozing zijn. De bezigheden die in dat niemandsland gesitueerd zijn kunnen wij met plezier of zelfs voor ons plezier doen, zij staan niettemin in het teken van het moeten. Omdat zij niet begrepen worden onder arbeid in de economische zin behoren zij, uit het gezichtspunt van verschillende arbeidswetenschappen, echter tot het werk zonder naam.

Deze arbeid nu speelt zich af in allerlei vormen van maatschappelijk geregeld samenwerkingsverband. Ik beperk mij echter in het vervolg van deze rede tot het werk in het verband van het gezin. Daarbij moet terstond worden opgemerkt dat het niet juist is bij de kwalificatie 'werk dat geen naam heeft' uitsluitend te denken aan het huishoudelijk werk, aan de arbeid van de huisvrouw. Bijna alle volwassenen en veel kinderen hebben er deel aan, en terwijl de arbeidsduur in het beroep afneemt lijkt het werk zonder naam zich eerder uit te breiden, ondanks de schijn van het tegendeel. Een algemeen gangbare opvatting wil immers dat huishoudelijk werk, dankzij de moderne technische hulp-

middelen geen belasting van grote betekenis behoeft te veroorzaken in de moderne tijd. En is er voor andere categorieën van werk in en om de woning niet evenzeer een arsenaal van al of niet gemotoriseerde apparaten tot ontwikkeling gekomen?

Het kan niet worden ontkend dat de techniek ook in het particuliere leven de mogelijkheden biedt zwaar werk te verlichten en te bekorten. Maar deze ontwikkeling heeft zich niet voltrokken zonder dat dit leven zelf veranderde. Anno 1969 leven de gezinnen in Nederland anders dan in 1959 of in 1949 en héél anders dan in 1939 of 1929!

De veranderingen die zich in de structuur en de functies van het gezin in het recente verleden hebben voorgedaan zijn door de sociologen in talrijke studies beschreven. Die veranderingen hebben geleid tot een gezinstype dat in de westerse wereld het meest verbreide lijkt te worden: het moderne 'middle-class' gezin, minder dan voorheen ingebed in het ruimere familieverband, en egalitair van structuur. Ook binnen het gezin tekent zich een zekere mate van individuatie af, en in deze ontwikkeling past het beeld van de huisvrouw met eigen maatschappelijke activiteiten. Hoewel verschillende gezinsfuncties in de loop der jaren goeddeels zijn afgestoten heeft het gezin zijn kernfuncties behouden: naast de functies belichaamd in huwelijk en procreatie de affectieve functie en in nauwe samenhang daarmee de economische functie van het gezin als consumptieve eenheid²). Al zijn deze functies intact gebleven, zij worden in het gezin dat leeft in de cultuur van de industriële samenleving totaal anders geconcretiseerd dan in vroeger tijden.

Zahn heeft er in zijn sociologische beschouwingen over leven met de welvaart op gewezen dat, als de armoede overwonnen is, een intensivering van het leven lijkt plaats te vinden 'waarbij de vervulling van één wens honderd nieuwe wakker schijnt te maken'. De levensstandaard – waaronder wij verstaan het denkbeeld omtrent de wijze van leven die men juist en gepast acht voor zichzelf en zijn gezin – is aan een voortdurende stijging onderhevig. Zahn vestigt er in zijn analyse van het leven met de welvaart de aandacht op dat het levensklimaat in onze westerse maatschappij wordt beheerst door een ongekende expansiedrang, die zich daarin uit dat ieder 'eerzuchtig deel wil hebben aan de veroveringen van de tijd'. Dit nu uit zich in een verscheidenheid van verlangens: 'in het streven naar het bezit van goederen die representatief zijn voor de vooruitgang, zoals auto's en televisietoestellen; in het streven naar woongelegenheden die in overeenstemming is met een hoger sociaal milieu; in het moderne toerisme, in de drang naar een hogere schoolopleiding en ontwikkeling, en in de afkeer van bepaalde beroepen en werkzaamheden, die niet meer in overeenstemming zijn met het niveau van de sociale aspiraties', aldus Zahn³).

Het is niet moeilijk aan te tonen dat althans een deel van die verlangens in steeds ruimer kring gerealiseerd wordt. Vergelijking van de resultaten van opeenvolgende budgetonderzoeken leidt tot de con-

clusie dat sinds 1951 – toen het eerste nationale budgetonderzoek plaats vond – het aandeel van de eerste levensbehoeften in het budget van de gezinnen van arbeiders en employés, die het gros van onze bevolking uitmaken, is gedaald, ondanks het feit dat men méér voedingsmiddelen en kleding aanschafft en aan woninginrichting meer ten koste legt. Het deel van het inkomen dat naar vrije keuze kan worden besteed is groter geworden. Nauw verband hiermede houdt de groei van het bestand van duurzame gebruiksgoederen voor hetgeen in het Duits 'gehobener Verbrauch' genoemd wordt, radio, t.v., elektrische apparaten, en vervoermiddelen, waaronder vooral auto's. Opeenvolgende onderzoeken over vrijetijdsbesteding tonen aan dat het vakantie houden buiten de woonplaats en ook buitenslands toeneemt. Ook het aantal jongeren dat hogere opleidingen volgt neemt toe, zij het nog niet in de mate die wenselijk wordt geacht. Het lijdt weinig twijfel dat deze veranderingen door de betrokkenen als stijging van het levenspeil en als verhoging van welzijn worden ervaren.

Tegenover deze verschijnselen staan andere die in dit opzicht minder positief gewaardeerd worden. Het woonpeil is bij de stijging van het levenspeil ten achter gebleven. Over de voorziening in de eerste levensbehoeften behoeven wij ons in Nederland wat voeding en kleding betreft niet de grootste zorgen te maken, zij het dat, met het oog op de gezondheid, de voeding van sommige categorieën van de bevolking kwalitatief verbeterd en van andere kwantitatief beperkt zou dienen te worden. Maar woningen zijn er nog altijd te weinig, en het wooncomfort schiet te kort, zelfs als men het aan de hand van bescheiden maatstaven beoordeelt. In het recente EEG budgetonderzoek bleek van de voor Nederland representatieve arbeidersgezinnen nog bijna 2,5% in één of tweekamerwoningen te wonen; ruim 45% van deze gezinnen beschikte niet over badkamer of douche⁴). Het streven, zo spoedig mogelijk de na-oorlogse achterstand in te halen bij een laag huurpeil, heeft na 1945 teveel woningen opgeleverd die de bewoners al in een nabije toekomst zullen gaan benauwen als dit niet reeds nu het geval is: ze zijn te klein en zij laten te weinig flexibiliteit toe om een persoonlijke wooncultuur te ontwikkelen. Men kan er de moderne standaarduitrusting van huishoudelijke apparatuur niet of nauwelijks gebruiken wegens onvoldoende plaatsruimte⁵) of onvoldoende vermogen van de elektrische installatie⁶). Dit alles kan men nog beschouwen als een voorbijgaande situatie, de kinderziekten van de welvaart waar de samenleving overheen kan groeien. Weliswaar alleen ten koste van inspanning en financiële offers: inspanning om door interactie tussen ontwerpers, bouwers en bewoners te komen tot huizen die voldoen aan de in de welvaart geëvolueerde woonwensen⁷), en de financiële offers die daarmee onvermijdelijk gemoeid zullen zijn⁸).

Op een ander terrein, waar de welvaart ons in het dagelijks leven de keerzijde van de medaille presenteert ziet het er minder hoopvol uit. Als men in de particuliere sfeer arbeidskrachten nodig heeft, hetzij voor

onderhoud of reparaties, hetzij voor hulp in huis of tuin, dan ondervindt men de verhoging van de welvaart in de gestegen kosten, als men er, wat betreft de huishoudelijke hulp, al in slaagt geholpen te worden. Want hier treffen wij een voorbeeld aan van een beroep dat in het algemeen niet meer in overeenstemming is met het niveau van de sociale aspiraties. Het valt niet te voorzien dat in dit alles snel verandering zal komen, tenzij de economische groei stagneert, hetgeen in ieder geval op langere termijn niet te verwachten valt.

En hiermee zijn de ontwikkelingen geschetst die naar mijn mening de toename veroorzaken van hetgeen aan het begin van deze rede als werk dat geen naam heeft is omschreven. Omdat het gezinsbestel complexer en het leven intensiever is geworden neemt allereerst de noodzaak tot planning en organisatie toe. Hoe eenvoudiger de levenswijze en hoe simpeler het levensniveau, des te meer geldt voor het dagelijks leven dat het geordend wordt door gewoonten 'die ontstaan zijn niemand weet hoe, in de spontaniteit van het leven'. Hetgeen Kwant omtrent de ordening van de arbeidswereld opmerkt geldt ook hier: bij een ingewikkelder gezinsbestel moet die spontane orde plaats maken voor een 'ordening die tot stand komt door bewuste reflectie, door overleg⁹⁾'. Dat betreft de organisatie van het dagelijks gezinsleven in de tijd, waarbij met ieders tijdschema rekening moet worden gehouden; het betreft ook de planning van de bestedingen die niet langer uitsluitend door de eerste levensbehoeften worden gedictieerd.

Maar behalve meer organisatie en meer denkwerk vergt het moderne gezinsbestel ook dat ieder bereid is op z'n tijd de handen uit de mouwen te steken. Veel werk, dat in een maatschappij waar weinigen in rijkdom leven door de anderen wordt verricht om hun loon te verdienen, is door de welvaart ons aller werk geworden. Huisvrouwen zijn niet langer 'ladies of leisure'; allerlei zaken, die tot de intensivering van het leven bijdragen, eisen bezigheden die het stempel van het 'moeten' dragen. Ons huis en onze tuin, onze auto en de verscheidenheid van zaken die onze vakantie en vrije tijd veraangenamen vragen onderhoud, onze planten en huisdieren eisen verzorging. Verbeteringen aan huis en huisinrichting worden in toenemende mate een kwestie van 'doe het zelf', de sterke stijging van het aantal detaillisten die daarvoor de benodigdheden leveren is daarvan een symptoom¹⁰⁾.

Zo is veel werk dat nog in het recente verleden in de sfeer van het beroep werd uitgevoerd teruggekeerd naar de sfeer van het gezin. Dat een belangrijk deel van deze bezigheden met plezier en oorspronkelijk zelfs uit liefhebberij wordt gedaan mag ons niet doen vergeten dat ze ons door onze levenswijze worden opgelegd, een levenswijze die wij overigens zelf hebben verkozen. Dit laatste zou kunnen betekenen dat men veel 'werk zonder naam' naar believen kan doen verdwijnen, althans voor zover het de 'versiering' van het leven betreft. Het is een illusie te denken dat de zaken er zó simpel voorstaan. Waar is de grens tussen

'versiering' en noodzakelijkheden? Wie wil zijn auto missen die strikt genomen niet nodig is maar die langzaam maar zeker deel uitmaakt van zijn levensstandaard, van hetgeen hij passend en juist acht voor zich en zijn gezin? Auto wassen en soms zelfs 'sleutelen' is voor tal van huisvaders een vast bestanddeel van het werk zonder naam geworden. Dergelijke bezigheden, die uit vrije keuze worden aangevat, krijgen zo het stempel van het moeten.

Nog veel minder een zaak van vrije keuze is het werk gemoeid met het verzorgen van het gezin, het voeren van de huishouding. In het moderne gezin, dat doorgaans niet méér personen omvat dan een echtpaar en gedurende circa de helft van de huwelijksduur hun kinderen, worden privacy en autonomie op hoge prijs gesteld, en ook in ons maatschappelijk bestel worden deze kwaliteiten van het gezin hoog gewaardeerd. Uit de privacy en die autonomie vloeit voort dat binnen het gezin een bestel nodig is voor de verzorging, die continu aandacht en geregeld arbeid vraagt. Op grond van de traditionele taakverdeling valt aan de vrouw in het gezin deze verzorgende arbeid toe. In de industriële samenlevingen van het westen wordt deze arbeid door meer dan de helft van alle gehuwde vrouwen als volledige dagtaak vervuld, waarnaast voor beroepsarbeid geen ruimte is. Wel neemt gestadig het aantal gehuwde vrouwen in beroepsarbeid toe, ook in ons land. Uit gegevens afkomstig van de aanslagen voor de inkomstenbelasting kon worden vastgesteld dat in het jaar 1962 18,5%, in 1964 ruim 21% van de gehuwde vrouwen door beroepsarbeid tot het gezinsinkomen bijdroegen¹¹⁾. Het aantal gehuwde werkende vrouwen zou vermoedelijk sterker toenemen ware het niet dat moeders van jonge kinderen in het algemeen aan huis gebonden zijn en daarom alleen bij uitzondering het beroep kunnen uitoefenen waarvoor ze zijn opgeleid of waarin ze voor hun huwelijk ervaring hebben verkregen. Er zijn aanwijzingen dat hierin in de naaste toekomst weinig verandering zal komen. Een recente studie¹²⁾ bracht n.l. aan het licht dat 16 à 17 jarige meisjes uit gezinnen van arbeiders, employés en kleine zelfstandigen zich grotendeels bewust zijn van de belemmeringen en nadelen van beroepswerk in deze fase en er daarom afwijzend tegenover staan.

Daar staat tegenover dat uit de kring van jonge gehuwde vrouwen met hooggekwalificeerde opleiding verzet aan de dag treedt tegen normatieve opvattingen over de sociale rol van de gehuwde vrouw¹³⁾. Opnieuw wordt gesteld dat de sociale rechtvaardigheid eist dat ook de gehuwde vrouw de vrijheid heeft beroepsarbeid te kiezen, evenals de gehuwde man. Wil men dit realiseren dan zijn maatschappelijke voorzieningen nodig om het ieder, die dat wenst, mogelijk te maken huwelijk, ouderschap en beroep te combineren. Het is te begrijpen dat daarbij het eerst gedacht wordt aan voorzieningen met het oog op de kinderen die een tweede thuis nodig hebben tijdens de uren dat beide ouders werken. Toch is het merkwaardig dat in de discussies rondom

deze kwesties de verzorgende taak binnen het gezin zo weinig aandacht krijgt, en veelal wordt afgedaan met algemeenheden over mechanisatie en efficiency in de huishouding. Men ontkomt niet aan de indruk dat zelfs de betrokkenen van de verzorgende arbeid in het gezin geen duidelijk beeld hebben. Daarom is het nuttig hier op enkele aspecten daarvan in te gaan. De aandacht zal daarbij niet gericht worden op de ergonomische aspecten, die een afzonderlijke behandeling waard zouden zijn, en die hier slechts zijdelings aan de orde komen. Evenmin zal uitvoerig worden ingegaan op de arbeidsduur en het arbeidspatroon zoals die in tijdstudies gevonden zijn; dit is elders geschied¹⁴).

Wat de arbeidsduur, de omvang van de huishoudelijke arbeid in uren per dag of per week, betreft is het in het verband van deze rede wél essentieel er op te wijzen dat variatie in de omvang kenmerkend is voor de verzorgende arbeid in het gezin: de variatie op lange termijn naar de fasen van de gezinscyclus, en de variatie op korte termijn door bijzondere situaties in het gezin die deels wel, deels niet te voorzien zijn. Ter verduidelijking zij hier opgemerkt dat bij dit laatste wordt bedoeld op de arbeidspieken vóór huiselijke feesten en de vakantie-uittocht van het gezin enerzijds, aan de situatie bij ziekte anderzijds. Die variatie vloeit min of meer voort uit het feit dat huishoudelijke arbeid naar zijn aard voor een belangrijk deel hoort in de sector die bij beroepsarbeid de tertiaire wordt genoemd: die van de dienstverlening. Kyrk¹⁵) heeft er reeds op gewezen dat de veelvuldig geuite mening dat alle produktie uit het gezin is verdwenen berust op een beperking van het begrip produktie tot materiële produktie; deze is inderdaad in de jaren die achter ons liggen afgenomen. Een groot deel van de huishoudelijke arbeid heeft het karakter van persoonlijke dienstverlening, een sector die, naar Fourastié heeft opgemerkt, weinig profiteert van de technische vooruitgang. Dit deel van het huishoudelijk bedrijf leent zich weinig voor mechanisatie; niet alleen zouden investeringen te hoog zijn maar de betekenis die de materiële verzorging in het niet-materiële vlak heeft verzet zich ertegen: de koffie-automaat waar ieder zich op zijn eigen tijd en naar believen van bedient, lijkt vooralsnog niet aanvaardbaar in het gezin.

Men mag uit deze boutade niet opmaken dat huishoudelijke apparatuur geen betekenis zou hebben. Er blijft een 'hard core' van materiële processen waarbij een goede uitrusting een veelzijdig effect heeft: vermindering van hygiënische bezwaren door bijprodukten als waterdamp en stof, vermindering van inspanning zowel fysiek als mentaal, vollediger beheersing van de processen, vergroting van de mogelijkheid tot flexibel organiseren van de verzorging, bekorting van arbeidstijd en last but not least verhoging van de sociale aanvaardbaarheid van huishoudelijk werk. Alle activiteiten, die tot gevolg kunnen hebben dat huishoudelijke apparatuur doelmatiger en tegen lagere prijs op de markt komt, vallen m.i. uit een oogpunt van gezinswelzijn positief te waarderen.

Een derde kenmerk van huishoudelijke arbeid is de gebondenheid aan een vast ritme. Dat geldt voor elke verzorging van levende wezens, bij de verzorging van mensen geldt het in sterke mate omdat de maatschappij een vaste regelmaat oplegt die aangepast is aan arbeids- en schooltijden. In de moderne huishouding zijn er niet zelden verschillende tijdschema's waarmee bij de verzorging gerekend moet worden. De vrijheid, die elke huisvrouw geniet om haar werk in te richten zoals het haar het beste past, wordt beperkt door de dwang die vooral de maaltijden opleggen: om de huisgenoten niet in tijdnood te doen geraken moet op de klok gewerkt worden.

Tenslotte is nog een vierde kenmerk van verzorgende arbeid in het gezin van belang. Toen eerder de variaties in de omvang werd besproken bleef nog één aspect buiten beschouwing dat toch van grote betekenis is. Kenmerkend voor de huishoudelijke arbeid is dat men zelden een resultaat bereikt dat niet meer valt te overtreffen. In dit opzicht bestaat er, zoals eens een collega opmerkte, overeenkomst met wetenschappelijke arbeid: ook daarbij kan het altijd beter! Er wordt in de huishouding geen produkt afgeleverd dat naar omvang en kwaliteit stabiel is, er is steeds ruimte voor meer en beter: meer variatie in de maaltijden, in de traktaties bij bezoek, in de kleding van de kinderen, in de zorg voor ordelijkheid en reinheid van huis, huisraad en kleding. Daarom is het onjuist om mechanisatie zonder meer met besparing van arbeidstijd in verband te brengen en van kant en klaar produkten grote verlichting van arbeid te verwachten zolang niet is vastgesteld of de uitwerking ervan misschien niet eerder leidt tot verhoging van het levensniveau van het gezin.

Variërend van omvang, aan een ritme gebonden, van een dienstverlenend karakter, resultaten opleverend die steeds voor verbetering vatbaar zijn, zo speelt de huishoudelijke arbeid zich af in een gezinsbestel dat complexer is geworden. De behoefte aan 'bewuste reflectie en overleg' drukt ook op de verzorgende arbeid in de huishouding zijn stempel: aan uitvoerende werkzaamheden gaat vaak niet als zodanig herkend werk vooraf: overwegen welke alternatieven in de gegeven situatie naar het doel voeren, de consequenties doordenken, een keuze maken en de concrete werkzaamheden in overeenstemming met het gekozen alternatief tot uitvoering brengen.

Nu is dit alles niet nieuw, ook in het verleden werd op deze wijze in de gezinshuishouding met beperkte middelen gewoerd op een soms verbluffende wijze¹⁶). Nieuw is dat zich in de welvaart steeds nieuwe alternatieven voordoen en de behoeften en verlangens zich in variërende vormen manifesteren. Wel wordt het denkwerk dat daaruit voortvloeit vereenvoudigd door gewoonten. Meyer-Dohm, sprekend over het gedrag van de consument bij de concretisering van zijn behoeften gebruikt het beeld van de 'Entscheidungsbaum' waarin elke vertakking een keuze representeert¹⁷). Een groot deel daarvan ligt door de gewoonte reeds vast, slechts aan de uiterste vertakkingen moet geko-

zen worden. Dit beeld kan ook dienen voor de beslissingen bij de huishoudelijke arbeid: in de loop van het dagelijks werk te nemen beslissingen betreffen voor een groot deel details die voortvloeien uit een routine die weinig bewust overleg vergt. Dit laatste vloeit mede daaruit voort dat huisvrouwen over een referentiekader beschikken waarin de verlangens en wensen, het gaan en komen, het doen en laten van het gehele gezin een plaats heeft naast het hoe, waar en waartoe van de honderden zaken¹⁸⁾ die voor de verzorging van een gezin nodig zijn. Bij het bewuste overleg dat bij het ingewikkelder worden van het gezinsleven toeneemt heeft men te maken met een vorm van werk dat in dubbele betekenis geen naam heeft. Het wordt niet herkend voordat een huisvrouw om een of andere reden verstek moet laten gaan en moet worden vervangen door iemand die niet over haar referentiekader beschikt en die ook bij alle gewoontehandelingen tot bewust overleg genoodzaakt wordt. Het gemis aan dit referentiekader – dit terzijde opgemerkt – veroorzaakt in een traditionele huishouding het door huisvrouwen vaak gesignaleerde verschijnsel dat ‘mannen nooit iets kunnen vinden’: natuurlijk niet als zij het referentiekader missen dat daartoe nodig is! Overigens moet worden opgemerkt dat in de gevallen waar man en vrouw samen zorgen dat de huishouding marcheert, naast ‘vaardigheid bij huishoudelijk werk’ ook dit referentiekader moet worden gedupliceerd.

Met deze laatste opmerking raken wij aan een aspect van de huishoudelijke arbeid dat in de laatste tijd wetenschappelijk veel aandacht heeft gekregen: de taakverdeling en het beslissingspatroon in het gezin. De participatie van de echtgenoten in de taken en in de beslissingen die uit de verantwoordelijkheid van het gezin voortvloeien is in de laatste jaren herhaaldelijk bestudeerd op grond van empirische gegevens; na de klassieke studie van Blood en Wolfe¹⁹⁾ in de Verenigde Staten van Amerika, ook in verscheidene Europese landen²⁰⁾. De traditionele rolverdeling die aan man en vrouw in de huishouding elk hun taken toeweest – aan de man alleen dezulke waarbij zijn lichaamskracht in geding was – blijkt niet meer onverkort te gelden. In de fase van het jonge gezin vooral participeren beide echtgenoten in taken die traditioneel aan één van beiden werden toegewezen. De traditionele rolstereotypie t.a.v. de taken lijkt het sterkste stand te houden in gezinnen uit de hoogste en laagste sociale milieus. Wat de beslissingen betreft lijkt het traditionele patroon over de hele linie te verzwakken. Het patroon van het patriarchale²¹⁾ gezin uit de gezeten burgerij waarin de man beslissingen nam over hoofdzaken en het aan zijn echtgenote overliet de bijzaken uit te werken, werd nog omstreeks 1950 door Egner voor de Duitse gezinnen beschreven en als norm gesteld²¹⁾. Maar in de zestiger jaren blijken beide echtgenoten te participeren in belangrijke beslissingen b.v. bij de keuze en inrichting van de woning en de wijze waarop de vakantie zal worden doorgebracht. Daarnaast zijn er beslissingen waar één der echtgenoten overwicht heeft: zoals bijvoorbeeld ieder bij

keuzen ten aanzien van het eigen beroepswerk, de man bij de keuze van verzekeringen, de vrouw t.a.v. het budget voor de voeding.

Tot slot van deze beschouwingen over de huishoudelijke arbeid zou ik de beschreven aspecten daarvan willen plaatsen in het verband van de problematiek van de werkende gehuwde vrouw. Daarbij ga ik een deel van deze problematiek uit de weg door te veronderstellen dat er overeenstemming tussen de echtgenoten bestaat en dat zij bereid zijn de vraag hoe de dagelijkse verzorging van het gezin te regelen samen onder ogen te zien.

De beperkingen, die beletten dat beide echtgenoten bewegingsvrijheid genieten en die in onze maatschappelijke constellatie vooral de vrouw in haar vrijheid belemmeren, vloeien naar mijn mening namelijk mede voort uit de aspecten van de huishoudelijke arbeid die zoëven de revue zijn gepasseerd.

De regeling van de routine-matige dagelijkse verzorging vormt voor het combineren van beroepsarbeid met de verzorgende arbeid in de huishouding niet het grootste struikelblok, aangenomen dat er voor de kinderen een goede voorziening is getroffen. Hier valt met een goede organisatie van het werk, met een weloverwogen toepassing van technische hulpmiddelen en moderne materialen heel wat te bereiken, mits men zich bovendien een routine eigen maakt. Uit een Engels onderzoek²²⁾ onder de gehuwde werkneemsters van een biscuitfabriek blijkt dat deze een routine essentieel achten: 'doing the essentials daily, allocating one particular job to each of the five working days, having a blitz at the weekend'. Hun grootste steun vonden zij in hun man, voorbeelden van 'solid reliable help' worden dan ook speciaal genoemd. Wie zich voor dit routinewerk van regelmatige hulp kan verzekeren, hetzij van huisgenoten, hetzij van betaalde hulp, legt daarmee een basis voor de ongestoorde uitoefening van een beroep zonder overbelasting. Wat zelfs bij voldoende assistentie in de huishouding echter nog ontbreekt is de elasticiteit in de arbeidscapaciteit die full-time huisvrouwen steeds opbrengen als bijzondere situaties in het gezin dit vergen. Wie als getrouwde vrouw in een volledige betrekking niet in moeilijkheden wil komen, thuis of in het beroep, moet op een tweede front van hulptroepen een beroep kunnen doen. Het ligt voor de hand daarbij te denken aan het instituut van de gezinsverzorging dat heel goed als 'tweede front' zou kunnen fungeren, indien het zo verzou kunnen worden uitgebouwd dat ieder gezin, waar tijdelijk de verzorging dreigt spaak te lopen, er volgens bepaalde regels een beroep op kan doen. Naar is aangetoond zal dit alleen met meewerking van voor dit werk opgeleide gehuwde krachten mogelijk zijn²³⁾!

Er laten zich ook andere ontwikkelingen denken. De kwetsbaarheid van het gezin, waar beide echtgenoten in een beroep werken, manifesteert zich zodra er permanente aanwezigheid voor verzorging nodig is. Zij hangt samen met de gezinsindividualisering; er kan niet langer ad libitum een beroep op de familie worden gedaan, het gezin staat alleen,

en bij de toenemende geografische mobiliteit leeft het niet zelden tamelijk geïsoleerd. Het laat zich moeilijk denken dat de ontwikkeling die dit isolement veroorzaakt zal ombuigen of omkeren, het laat zich wel denken dat er nieuwe vormen van samenwerking tussen zelfstandige gezinnen onderling tot stand komen, waardoor full-time huisvrouwen als 'tweede front' kunnen fungeren voor huisvrouwen met een beroep buitenshuis, zonder tussenkomst van een organisatie doch uiteraard tegen betaling. Men kan zich zelfs afvragen of de hulp, die gehuwde werksters verlenen in een maatschappij waarin de verschillen tussen de sociale milieus qua levenswijze en qua normen aan het afnemen zijn, niet reeds nu in dit licht kan worden gezien. Het staat wel vast dat huishoudelijke hulp als dienstverlening in een sfeer van gelijkwaardigheid de enige vorm is die in de toekomst sociaal aanvaardbaar zal blijken te zijn, ook voor jonge ongetrouwde vrouwen. De eerder genoemde groep van progressieve jonge vrouwen geeft blijk dit te beseffen als zij pleit voor rehabilitatie van de verzorgende beroepen.

Wat in de praktijk bij de combinatie van beroep met verzorgende arbeid in de huishouding knelpunten kan veroorzaken is dat men aan de resultaten te hoge maatstaven aanlegt. Dat die maatstaven uiteenlopen bleek uit een recent onderzoek²⁴⁾ onder huisvrouwen met beroepsarbeid, die allen voor hun huishoudelijk werk alleen de vroege ochtenduren, de avonduren en de weekenden ter beschikking hadden. De verzorging van het wasgoed, bijvoorbeeld, bleek te variëren van enerzijds een tot in details doorgevoerde zorgvuldigheid die aan het absurde grensde tot anderzijds een met overtuiging doorgevoerde werkmethode van het genre 'Franse slag'. Deze resultaten van een voorlopige verkenning vragen om nader onderzoek omtrent de normen die huisvrouwen zichzelf aanleggen. Maar op grond van ervaring kan wel voorspeld worden dat zal blijken dat knelpunten bij de tijdsbesteding mede worden veroorzaakt doordat men te zeer naar méér en beter streeft, iets waartoe de intensivering van het leven zo gemakkelijk leidt. In reclame en in de geïllustreerde pers wordt ons immers steeds voorgehouden dat het goede leven binnen ons bereik is als wij maar weten gebruik te maken van naai- en breipatronen, van recepten uit aller heren landen, als wij ons maar inspannen om door het overschilderen van grootmoeders meubeltjes of met 'doe het zelf' pakketten onze woning, beter nog de tweede woning een aantrekkelijke sfeer te geven. Het is zaak zich op dit pad niet te ver te laten meeslepen. Het is ook nodig enige afstand te nemen van de verwachtingen of zelfs eisen, die de verwanten en vrienden, en in 't algemeen de sociale groep waarin men leeft ten aanzien van de stijl van de materiële verzorging bij het vriendschappelijk verkeer stellen. Dit is gemakkelijker gezegd dan gedaan, maar wie het niet lukt in zijn aspiraties maat te houden ondervindt dat alle vrije tijd wordt opgeslokt door werk zonder naam, zodat er voor 'leisure', voor verpozing en voor peinzen zonder doel geen ruimte blijft. Zo komt men nooit

tot zichzelf en in het gezin niet tot elkaar. Overigens bedreigen te hoge aspiraties ook de full-time huisvrouw, die zich geheel kan verliezen in het werk dat geen naam heeft, daarop heeft in de V.S. Friedan²⁵) gewezen.

Tenslotte moet in het verband van de problematiek rondom de huishouding van de gehuwde vrouw met beroepsarbeid de taakverdeling tussen de echtgenoten nogmaals ter sprake komen. In de zoëven beëindigde beschouwingen is stilzwijgend aangenomen dat in het gezin van hetgeen in de spreektaal een 'werkende huisvrouw' wordt genoemd man en kinderen naar vermogen inspringen bij het werk dat geen naam heeft.

Dat dit ook werkelijk steeds gebeurt is geenszins zeker. Een voorbeeld moge dit verduidelijken. Een maatschappelijke situatie waarin het recht van de gehuwde vrouw op beroepsarbeid volledig erkend en gehonoreerd wordt treft men aan in de Sowjet-Unie. Uit de beschouwingen van Mace²⁶) blijkt echter dat dit, althans in de aanvang, niet vanzelf is samengegaan met een verandering in de taakverdeling in het gezin, zij het dat voor de verzorging van de kinderen collectieve voorzieningen zijn getroffen. In het eerder geciteerde Engelse onderzoek bleek verder dat, hoezeer ook de vrouwen met beroepswerk naast haar huishouding haar eigen situatie positief waardeerden, zij zich tevens van een zekere spanning tengevolge van de dubbele taak bewust waren. Een dergelijke spanning valt alleen binnen de perken te houden als man en vrouw, beide een beroep uitoefenend, elkaar ook in het gezin ter zijde staan. Het lijkt daarbij in het belang van een goede gang van zaken onvermijdelijk een zekere mate van rolspecialisatie te blijven behouden en zelfs aan te kweken. Wie over het referentiekader beschikt dat voor bepaalde beslissingen nodig is, kan daarin zijn taak vinden en dan zal de partner met uitvoerende werkzaamheden compenseren wat bij de leiding en het beheer van de huishouding door de ander wordt opgebracht. Hoe de rolspecialisatie in het uitvoerende vlak verloopt zal kunnen afhangen van persoonlijke aanleg en uiteraard ook van de mate van hulp die men voor routinewerk kan mobiliseren. Ongetwijfeld kan het karakter van het beroep een dergelijke taakverdeling in de weg staan. De realisering zou ongetwijfeld bevorderd kunnen worden wanneer beide echtgenoten vrij zouden zijn hun beroepsarbeid binnen te voren bepaalde perken te houden, eventueel zelfs beide part-time te werken. In ons huidige maatschappelijk bestel is het echter zelden mogelijk; de mate waarin men door beroepsarbeid in beslag wordt genomen is in het algemeen geen zaak van vrije keuze. Alleen in sommige takken van onderwijs, in de vrije beroepen en in het zelfstandig bedrijf, waarin de echtgenoten samenwerken is er enige mogelijkheid de taakverdeling t.a.v. beroep en gezin op elkaar af te stemmen. Het moderne boerengezin heeft in dit opzicht iets voor op de gezinnen met afhankelijke beroepsposities.

Meestal is de beroeps carrière van de vrouw typisch de secondaire

van de twee, die zich aan de eisen van de eerste aanpast. Dat brengt mee dat nog steeds de echtgenote meer aandacht, meer tijd, meer oefening ook op het huishoudelijk gebied verwerft, en dit alles, gevoegd bij een opvoeding van meisjes tot echte meisjes en jongens tot echte jongens is niet bevorderlijk voor het tot stand komen van een egalitaire taakverdeling in de huishouding. Het is niet mogelijk een gemakkelijke weg aan te geven die in het bestek van één generatie tot dat doel zou kunnen leiden. De algemene werktijdverkortung die wij in de toekomst mogen verwachten zal ongetwijfeld echter gunstig zijn voor hen die het welzijn van hun gezin willen funderen op beroepswerk van beide echtgenoten en op samenwerking in het gezin.

De problematiek van de economische en sociale positie van de gehuwde vrouw met of zonder beroep is, dat moet hier erkend worden, te omvangrijk dan dat zij aan het slot van een rede als deze ook maar enigszins bevredigend behandeld zou kunnen worden. Velen houden zich er in de laatste tijd mee bezig; in de stijl van de huidige tijd sprekend zou men kunnen zeggen dat de problematiek van de gehuwde vrouw 'in' is. Naar mijn mening is het daarbij noodzakelijk het werk zonder naam, dat met de verzorging van het gezin gemoeid is, realistisch onder de ogen te zien wanneer men de positie van de gehuwde vrouw voor de toekomst wil bepalen. Het zal overigens, naar ik hoop, uit mijn betoog duidelijk zijn geworden dat werk dat geen naam heeft, in een ruimere betekenis opgevat, in de moderne maatschappij ons aller werk zal zijn, onverschillig of wij man of vrouw, gehuwd of ongehuwd zijn.

NOTEN

1. KWANT, R. C., *Filosofie van de arbeid*, Antwerpen, 1964, p. 81.
2. Voor de betekenis van de consumptieve functie voor de relaties in het moderne gezin zie C. PRESVELOU, *Sociologie de la Consommation*, Brussel, 1968; in het bijzonder de conclusies van hoofdstuk I, p. 33 en 34.
3. ZAHN, E., *Leven met de welvaart*, Amsterdam 1962, p. 20.
4. Budgetonderzoek 1963/64 Nederland, Bureau voor de Statistiek der Europese Gemeenschappen, Brussel 1966, Statistische bijlage p. 11.
5. SAUTER, A. M., *Een analyse van enige functionele kwaliteiten van keukens in de volkswoningbouw*, Scriptie, Wageningen 1967.
6. De Nederlandse huisvrouw, Philips Nederland, Eindhoven, 1965 p. 75 e.v.
7. Over de noodzaak van systematisch onderzoek omtrent de woonwensen van gezinnen zoals die voortvloeien uit de wisselwerking tussen de mens en de gebouwde omgeving waarin zij leven zie: H. van Leeuwen, *De ecologie van het wonen*, afdeling Woning en haar bewoning van de Landbouwhogeschool, 1968.
8. Zie verder over het wonen in de toekomst: *Wonen vandaag en morgen*, uitgave Bouwfonds Nederlandse Gemeenten, Hoevelaken, 1968.
9. KWANT, R. C., t. a. p. p. 54.
10. Volgens een mondelinge inlichting vanwege het Centraal Registratiekantoor Detailhandel was de recente groei van het aantal verkooppaatsen in de detailhandelsbranche Hout en houtwaren was volgt:
1950: 296 (100). 1958: 420 (142). 1964: 997 (335). 1966: 1133 (382). 1968: 1278 (432).
11. Statistisch bulletin van het C.B.S., 24e jaargang, 131, 20 december 1968. De, statistiek vermeldt voor 1964 602640 gehuwde vrouwen met een beroep waarvan 304770 als zelfstandigen, d.w.z. grotendeels medewerkende echtgenoten. De inkomens die ook van deze laatsten in de statistiek worden vermeld berusten op schattingen bij de belastingaangiften. Voor een bepaling van de importantie qua omvang bieden zij geen aanknopingspunt.
12. ZUIDBERG, A. C. L., *De instelling van 16 en 17-jarige meisjes tegenover het buitenhuis werken van de gehuwde vrouw en moeder; een inhoudsanalyse van examenopstellen*. Scriptie, Wageningen, 1969.
13. Aktiegroep man-vrouw-maatschappij, stencil omtrent doelstellingen op lange termijn, doelstellingen op korte termijn en projecten, Amsterdam, 1968, p. 1.
14. VISSER, C. W., *Kopende huisvrouwen*, in *Handelingen van de Vereniging voor Distributie-Economie I*, 1965/66, p. 177-188. In deze voordracht zijn tijdbudgets en arbeidspatronen in verband gebracht met de koopgewoonten.
15. KYRK, H., *The family in the American economy*, Chicago, 1953, p. 244, p. 250, 251.
16. Zie b.v. over het overleg in Rotterdamse arbeidersgezinnen omstreeks 1900: P. J. BOUMAN en W. H. BOUMAN, *De groei van de grote werkstad*, Assen, 1952, p. 63 e.v.
17. MEYER-DOHM, P., *Sozialökonomische Aspekte der Konsumfreiheit*, Freiburg im Breisgau, 1965, p. 170 e.v.
18. Het aantal posten van de gezinsuitgaven in budgetonderzoeken loopt in de honderdtallen.
19. BLOOD, R. O. en D. J. WOLFE, *Husbands and Wives, The dynamics of married living*, Glencoe, Ill., 1960.
20. In verschillende Europese landen zijn onderzoekingen verricht volgens eenzelfde methode die vergelijking met de resultaten van Blood en Wolfe mogelijk maakt, op initiatief van R. Hill: zie b.v. W. Silverman en R. Hill, *Task allocation in the United States and Belgium*, *Journal of marriage and the family*, mei 1967, p. 353-359
21. EGNER, E., *Der Haushalt*, Berlin 1952, p. 138. Zie aldaar ook de beschouwingen over de taakverdeling in de huishouding waarbij van een 'natürlicher Ordnung' wordt uitgegaan.

22. JEPHCOTT, P., et al. *Married women working*, Londen 1962, p. 125.
23. VERWEY-JONKER, H., *Waar halen we in de toekomst de gezinsverzorgsters vandaan*, Tijdschrift voor Maatschappelijk werk, 21e jrg. (1967) 18, p. 404-407.
24. HOGENBOOM-KESLER, B., *De huishouding van 33 full-time werkende huisvrouwen*, Scriptie, Wageningen 1968.
25. FRIEDAN, B., *The feminine mystique*, Penguin Books, 1963, hoofdstuk 2: *The happy housewife heroine*.
26. MACE, D. R., *The employed mother in the U.S.S.R.*; in: *Marriage and family living*, nov. 1961, p. 330-333.